

tome of al-Şâbi's *K. al-Tâğî*", *Arabica*, XII [Leiden 1965], s. 27-44; "Studies in the *K. al-Tâğî* Epitome of al-Şâbi", *a.g.e.*, XVII [1970], s. 151-160; XVIII [1971], s. 194-201; "The Contents of the *K. at-Tâjî*: Manuscript of aş-Şâbi", *Islamic Studies*, VIII/3 [İslâmâbâd 1969], s. 247-252); W. Madelung ("Further Notes on al-Şâbi's *K. al-Tâğî*", *a.g.e.*, IX/1 [İslâmâbâd 1970], s. 81-88; "Abû İshâk al-Şâbi on the Alids of Tabaristan and Gilân", *Journal of Near Eastern Studies*, XXVI [Chicago 1967], s. 17-57) ve Abdurrahman b. Hüseyin el-Azzâvî (bk. bibl.) inceleme ve değerlendirme yazıları yazmıştır. Kitabın bazı kısımlarının İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümemî*' ve Utbî'nin *Târîhu'l-Yemenî*'si ile Seâlibî'nin *Yetümetü'd-dehr*'inin içinde yer aldığı iddia edilmiş de (Margoliouth, s. 134) bunun gerçeği yansıtmadığı belirtilmiştir. **2. Resâ'î-lü's-Şâbi'**. Yaklaşık 1000 varak hacmindeki risâleler koleksiyonu konularına göre mürâselât, muâtebât, şefâât, ukûd, tekâlif gibi bölümlere ayrılmıştır. Eserden bazı seçmelerin yazma nüshaları kütüphanelerde *el-Muhtâr (ât) min Resâ'î-lü's-Şâbi'* adıyla kayıtlıdır (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 317, Reisülküttâb Mustafa Efendi, nr. 901; Râgıb Paşa Ktp., nr. 1521; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1603; TSMK, Revan Köşkü, nr. 159). Risâlelerin bir kısmını Emîr Şekîb Arslan *el-Muhtâr min Resâ'î-lü's-Şâbi'* adıyla yayımlamış (Beabda 1316/1898), bir kısmının ilmi neşrini Muhammed Yûnus Abdülâl Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde doktora tezi olarak gerçekleştirmiş (1397/1977), Muhammed Mahmûd es-Sa'dâvî de *Ebû İshâk es-Sâbi'* ve *resâ'îlüh* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1955, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi). Emîr Şekîb Arslan neşrinde yer alan risâlelerin çoğu İzzüddeve, Adudüddeve, Muizzüddeve, Tâi'-Lillâh, Mutî'-Lillâh adına yazılan resmî mektuplardan oluşmaktadır. M. Sharon, bir risâlesini "Une épître d'al-Sâbi' sur les genres littéraires" adıyla yayımlamıştır (*Studies in Islamic History and Civilisation*, Jerusalem 1986, s. 473-505). Ziyâd ez-Zu'bi de bir başka risâlesini *Risâletü's-Şâbi' fi'l-farâk beyne'l-müteressil ve's-şâ'ir* ismiyle neşretmiştir (*Mecelletü Ebhâşî'l-Yermük*, XI/1 [Yermük 1993], s. 129-135). J. L. Berggren, Sâbi'nin Ebû Sehl el-Kühî ile matematik ve geometri üzerine mektuplaşmalarını "The Correspondence of Abû Sahl el-Kühî and Abû İshâk al-Şâbi" adlı makalesinde incelemiştir (*Mecelletü Târîhi'l-ülümü'l-'Arabiyye*, VII/1-2 [Halep 1983], s. 39-124). *Risâle fi istihracî misâ-*

hati'l-kıta'î'l-mükâfi adlı bir risâlesi de Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Ayasofya, nr. 4832/25, vr. 77-79). **3. Kitâbü Mürâseleti's-Şerif er-Rađî**. Muhammed Yûsuf Necm tarafından *Resâ'î-lü's-Şâbi'* ve *'s-Şerif er-Rađî* adıyla yayımlanmıştır (Küveyt 1381/1961). Abdüssabûr Seyyid Gandûr, *eş-Şerif er-Rađî ve Ebû İshâk eş-Şâbi'*: *Şadâkatühümâ ve terâsülühümâ* adıyla bir eser kaleme almıştır (Kahire 1986). **4. Münşe'âtü's-Şâbi'**. Dârü'l-kütübi'l-Misriyye'de 454 sayfa tutarında bir nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir (C. Zeydân, II, 583). Sâbi'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Dîvânü's-Şâbi'*, *Kitâbü Ahbâri ehlihî ve veledi ibnihî (ebhi)*, *Kitâbü İhtiyârî şî'rî'l-Mühellebî* (İbnü'n-Nedîm, s. 194; Yâkût, II, 94). Van Damme, "Les sources écrites concernant l'oeuvre d'as-Sâbi'" adıyla bir makale yazmıştır (*Actes du premier congrès*, Algiers 1974, s. 175-181).

BİBLİYOGRAFYA :

Sâbi, *el-Muhtâr min Resâ'î-lü's-Şâbi'* (nşr. Şekîb Arslan), Beyrut, ts. (Dârü'n-nehdâti'l-hadîse), neşreden giriş, s. 9-16; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire 1348, s. 193-194; Şerif er-Rađî, *Dîvân*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), I, 38; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Yetümetü'd-dehr* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1375/1956, II, 242-312; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebe'*, II, 20-94; İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ'*, s. 54-55; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 52-53; Safedî, *el-Vâfi*, VI, 158-163; Zekî Mübârek, *en-Neşrü'l-fennî fi'l-karnî'r-râbi'*, Beyrut 1352/1934, I, 260-267; D. S. Margoliouth, *Lectures on Arabic Historians*, Delhi 1977, s. 134; Reşid Yûsuf Atâullah, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye* (nşr. Ali Necîb Atavî), Beyrut 1405/1985, I, 316-319; Brockelmann, *GAL* (Ar.), II, 119-121; C. Zeydân, *Âdâb*, II, 582-584; Abdülkâdir Hasan Emîn, "Ebû İshâk eş-Şâbi", *sîreten ve fennen*", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb (Câmi'atü Bağdâd)*, sy. 18 (1974), Bağdad 1975, s. 7-27; Abdurrahman b. Hüseyin el-Azzâvî, "Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl eş-Şâbi' mü'errihan", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, sy. 24, Bağdad 1984, s. 177-198; F. Krenkow, "Sâbi", *IA*, X, 6-8; F. C. de Blois, "Şâbi", *EP* (İng.), VIII, 674.

RAHMÎ ER

SÂBÎ, Hilâl b. Muhassin

(هلال بن المحسن الصابي)

Ebû'l-Hasen (Hüseyin) Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbi el-Harrânî (ö. 448/1056)

Büveyhîler dönemi tarihçisi.

15 Şevval 359'da (21 Ağustos 970) Bağdat'ta doğdu. Harranlı Sâbi'lerin Benî Zehrûn koluna mensup bir ailenin çocuğudur. Bu aileden tıp, astronomi, matematik, edebiyat ve tarih alanlarında önemli şahsiyet-

ler yetişmiştir. Dedesi Ebû İshak es-Sâbi edebiyatçı, kâtip, şair ve tarihçi; dayısı Sâbit b. Sinân tarihçi, hekim ve matematikçi idi. Ebû Ali el-Fârisî, Ali b. İsâ er-Rummânî ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Harrâz gibi âlimlerden ders alan Hilâl es-Sâbi, Bağdat'ta Dîvân-ı İnşâ reisliği yapan dedesi Ebû İshak es-Sâbi'nin yanında yetişti. Büveyhî Hükümdarı Samsâmüddevele döneminden itibaren daha küçük yaşta divanda dedesinin yanında çalışmaya başladı. Bahâüddevele'nin hükümdarlığı döneminde Vezir Fahrülmülk Ebû Gâlib Muhammed tarafından Dîvân-ı İnşâ'nın başına getirildi. Vezirin 407 (1016-17) yılında Sultânüddevele tarafından öldürülmesine kadar onun himayesinde müreffeh bir hayat sürdü. Fahrülmülk kendisine 30.000 dinarlık bir servet bıraktı.

Sâbi ailesinden İslâm'ı kabul etmiş ilk kişi olan Hilâl b. Muhassin'den nakledildiğine göre 399'da (1008-1009) rüyasında gördüğü Hz. Peygamber'in daveti üzerine müslüman olmuş, fakat Müslümanlığını bir süre gizlemiş, 403 (1012) yılında Resûl-i Ekrem'i üçüncü defa rüyasında görünce onun isteğiyle müslüman olduğunu açıklamıştır (İbnü'l-Cevzî, VIII, 177-179). Vezir Fahrülmülk, İslâmiyet'i kabul ettiği için kendisine kıymetli elbise ve 200 dinar gönderdi. Ancak o, Müslümanlığı için dünyevi bir karşılık beklemediğini söyleyerek bunları reddetti. Yaşadığı döneme dair bilgi ve gözlemlerini kaydeden dikkatli bir tarihçi, Arap dili ve edebiyatında mâhir, belâgat sahibi ve usta bir kâtip olan Hilâl b. Muhassin 17 Ramazan 448'de (28 Kasım 1056) vefat etti. Hatîb el-Bağdâdî kendisinden hadis yazdığını ve onun sadûk bir râvi olduğunu kaydeder (*Târîhu Bağdâd*, XIV, 76). Sâbi, Şii âlimi Şerif el-Murtazâ ile yakın dostluk kurmuş, onun vefatından sonra bir mersiye yazmıştır. Bağdatlı hristiyan hekim İbn Butlân ile de dost olmuş, İbn Butlân, Bağdat-Kahire seyahatine dair izlenimlerini onun isteğiyle kaleme alarak kendisine göndermiştir. Tarihçi ve edebiyatçı Garsünnî'ne, Hilâl es-Sâbi'nin oğludur.

Eserleri. **1. Kitâbü'l-Vüzerâ'** (*Ahbârü'l-vüzerâ'*, *Tuhtetü'l-ümerâ' fi târihi'l-vüzerâ'*). Abbâsi vezirlerinden İbnü'l-Furât el-Âkûlî ve İbnü'l-Cerrâh Ali b. İsâ başta olmak üzere Ebû Ali Muhammed b. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân, Hâmid b. Abbas ve İbn Mukle gibi vezirlerden bahseden eser, Cehşiyârî ve Ebû Bekir es-Sûlî'nin aynı konudaki kitaplarının bir devamı olarak telif edilmiştir. Kitapta Mu'tazid-Billâh, Müktefi-Billâh ve Muktedir-Billâh yanında dö-

nemin diğer halifeleri ve devlet adamlarına da yer verilmiştir. Bir kısmı günümüze ulaşan eseri Henry F. Amedroz (Leiden 1904), Abdüsettar Ahmed Ferrâc (Kahire 1958) ve Hasan ez-Zeyn (Beyrut 1990) *el-Vüzerâ ev Tuḥfetü'l-ümerâ fi târiḥi'l-vüzerâ* adıyla yayımlamıştır. Mîhâil Avvâd, çeşitli kaynaklarda bu eserden yapılan alıntılarını bir araya getirip *Aksâm dâ'i'a min Kitâbi'l-Vüzerâ* adıyla neşretmiştir (Bağdat 1367/1948). 2. *Rüsümü dâiri'l-ḫilâfe*. Bağdat hilâfet sarayındaki protokol kuralları ve resmî yazışmalara dair olup dönemin idarî yapısı hakkında bilgi vermesi, bazı önemli belgeler ihtiva etmesi ve müellifin gözlemlerini yansıtmaması dolayısıyla ayrı bir değer taşımaktadır. Mîhâil Avvâd tarafından yayımlanan eseri (Beyrut 1964, 1406/1986) Elie A. Salem bazı notlar ilâvesiyle İngilizce'ye tercüme etmiştir (*Rusûm Dâr al-Khilâfah: The Rules and Regulations of the 'Abbâsîd Court*, Beyrut 1977). 3. *Kitâbü't-Târîḥ*. Dayısı Sâbit b. Sinân'ın Taberî'nin *Târîḥ*'ine zeyil olarak yazdığı, 295-365 (908-976) yıllarını ihtiva eden eserin zeyli olup 360-447 (970-1055) yıllarını kapsamaktadır. Kırk cilt olduğu rivayet edilen eserin (Sehâvî, s. 314) çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Büveyhî Hükümdarı Bahâüddeve döneminin 389-393 (999-1003) yıllarını içeren bu bölüm, Henry F. Amedroz ve David S. Margoliouth tarafından İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'i ile birlikte neşredilmiş (Kahire 1337, IV, 334-460), daha sonra İngilizce tercümesiyle beraber tekrar yayımlanmıştır (*The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, Oxford 1921, VI, 359-489). Kahire neşrinin 1969 yılında Bağdat'ta ofset baskısı yapılmıştır. Eser *Tecâribü'l-ümem*'in Ebü'l-Kâsım İmâmî tarafından yapılan neşrinde de yer almaktadır (Tahran 1407/1987, VII, 395-528). Sâbî'nin oğlu Garsünnî'ne, 448-479 (1056-1086) yıllarını anlatan *'Uyûnü't-tevâriḥ* adlı eserini babasının bu kitabına zeyil olarak kaleme almıştır. İbnü'l-Kalânîsî'nin Dimaşk tarihine dair kitabını Sâbî'nin eserine veya bu eserdeki Dimaşk'a dair kısma zeyil olarak yazdığı kaydedilmektedir (*DîA*, XXI, 99). İbnü'l-Kiftî, Sâbî'nin saraydaki görevi dolayısıyla edindiği tecrübe, birçok olayın şahidi olması ve resmî belgelere ulaşabilmesi bakımından eserinin önemli olduğunu belirtmekte ve kronolojik tarih okumak isteyenlerin Taberî ve Sâbit b. Sinân'ın kitaplarından sonra onu okumalarını tavsiye etmektedir (*İḥbârü'l-ülemâ*, s. 110). Sâbî'nin bu eseriyle *Tuḥfetü'l-ümerâ*'sının aynı kitap olarak gösterilmesi (bk. Şe-

şen, s. 68) doğru olmamalıdır. *Tuḥfetü'l-ümerâ*'nın *Kitâbü't-Târîḥ*'le değil *Kitâbü'l-Vüzerâ*' ile aynı olduğu görülmektedir. 4. *Gurerü'l-belâğa*. Müellifin edebiyat ve belâgatta ulaştığı seviyeyi gösteren eserde yirmi bir temel konu kısa cümleler, edebî sanatlar ve seçili bir üslûpla ele alınmış, ayrıca özel ve resmî mektuplara, çeşitli anekdotlar ve şiihlere yer verilerek inşâ sanatının güzel örnekleri ortaya konulmuştur. Vezir Ebü Mansûr Hibetullah b. Ahmed el-Fesevî'ye ithaf edilen kitapta işlenen konular arasında devlet başkanlığı, fetihler, antlaşmalar ve biat yanında tebrikleşme, tâziye, hediyeleşme ve dostluk gibi hususlara da yer verilmiştir. Eser beş yazma nüshası esas alınarak Muhammed ed-Dîbâcî tarafından neşredilmiştir (Muhammediye 1409/1988). Kalkaşendî, *Şubḥu'l-a'sâ'* adlı eserinde bu kitaptan faydalanmış ve bazı resmî yazı örnekleri vermiştir. Sâbî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Kitâbü Ahbâri Bağdâd*, *el-Emâsîl ve'l-a'yân ve münteda'l-avâtîf ve'l-iḥsân*, *Kitâbü Me'âşiri ehlih*, *Kitâbü'r-Resâ'il*, *Kitâbü's-Siyâse*, *Kitâbü'l-Küttâb*. Hatîb el-Bağdâdî *Târîḥu Bağdâd*'ında, Rûzrâverî *Zeylü Tecâribü'l-ümem*'inde, Ebü'l-Ferrec İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam*'ında, Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-üdebâ*' ve *Mu'cemü'l-büldân*'ında, İzzeddin İbnü'l-Esîr *el-Kâmi*'inde, Sıbt İbnü'l-Cevzî *Mir'âtü'z-zamân*'ında, Kalkaşendî *Şubḥu'l-a'sâ'*'sında ve İbn Tağrîberdî *en-Nücümü'z-zâhire*'sinde onun bir kısmı günümüze ulaşmayan eserlerinden yararlanmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsümü dâiri'l-ḫilâfe* (nşr. Mîhâil Avvâd), Beyrut 1406/1986, neşreden giriş, s. 5-39; a.e.: *The Rules and Regulations of the 'Abbâsîd Court* (trc. Elie A. Salem), Beyrut 1977, tercüme edenin girişi, s. 1-7; a.m.f., *Gurerü'l-belâğa* (nşr. Muhammed ed-Dîbâcî), Muhammediye 1409/1988, neşreden giriş, s. 5-21; Hatîb, *Târîḥu Bağdâd*, XIV, 76; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhâtü'l-elibbâ*' (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1386/1967, s. 351; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 101, 176-179; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XIX, 294-297; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-ülemâ*, s. 110, 294, 401-402; İbn Halikân, *Vefeyât*, VI, 101; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 70; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IV, 180; V, 60, 126; Sehâvî, *el-İlân bi't-tevbîḥ*, s. 314; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 278; Brockelmann, *GA*, I, 323; *Suppl.*, I, 556-557; Cl. Cahen, "The Historiography of the Seljuqid Period", *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis - P. M. Holt), London 1962, s. 59-60; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 54, 82, 499; Şâkir Mustafa, *et-Târîḥu'l-'Arabî ve'l-mü'erriḥân*, Beyrut 1980, II, 100-101; John Donohue S. J., "Land Tenure in Hilâl al-Şâbî's *Kitâb al-Wuzarâ*", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (ed. Tarif Khalidi),

Beyrut 1984, s. 121-129; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 56, 57, 68, 113; D. Sourdel, "L'originalité du *Kitâb al-Wuzarâ* de Hilâl al-Şâbî", *Arabica*, V, Leiden 1958, s. 272-292; a.m.f., "Hilâl b. al-Muhassin b. İbrâhîm al-Şâbî", *El'* (Ing.), III, 387-388; Mahmut Polat, "Harranlı Sâbî Ediplerinden Hilâl b. el-Muhassin ve Garsü'n-Nî'ne (Hayatları ve Eserleri)", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Şanlıurfa 2001, s. 95-109; F. Krenkow, "Sâbî", *İA*, X, 8; Abdülkerim Özyayın, "İbnü'l-Kalânîsî", *DîA*, XXI, 99.

CASIM AVCI

SÂBÎ, Muhammed b. Hilâl

(bk. GARSÜNNÎ'NE).

SÂBİLİK

(الصَابِيَّة)

Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu din.

Sâbîi (subbâ, subbî) ve sâbîlilik terimleri, Arap komşularınca Güney Mezopotamya'da yaşayan bir topluluk ve onların dinleri hakkında kullanılan terimdir. Terimin menşei hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Genellikle İslâm âlimleri sâbîi kelimesinin Arapça asıllı olup *sab'* (dönme, değişme) veya *sabv* (meyletme, çocukluğa dönme) kökünden geldiğini ileri sürmüşlerdir. Araplar *sab'* masdarını din değiştiren kişinin davranışını ifade etmek için de kullanırlardı (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 318-319; Zemaḥşerî, *Esâsü'l-belâğa*, s. 345). Diğer bir görüşe göre sâbîi, Sâbîiler'in kendi dilleri olan Mandence'deki *sabaa* (vaftiz olmak, yıkanmak) kökünden alınmış ve Arapça kurallara göre türetilmiştir. Araplar'ın, sıkça vaftiz ritüelini yerine getiren Sâbîi komşularını bundan dolayı *muğtesil* (suya dalarlar, yıkananlar) diye adlandırdıkları bilinmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 340).

Sâbîiler kendileri için Mandaye ve Nasuraye isimlerini kullanırlar. Ârâmice'nin diyalekterlerinden biri olup Sâbîiler'ce kutusal metin ve ibadet dili olarak kullanılan Mandence'de *manda* (bilgi, hikmet) kelimesinden türetilen *mandayuta* Sâbîiiliği ifade eden ve Sâbîiler arasında yaygın olan bir terimdir. Bundan hareketle Batılı araştırmacılar Sâbîiiliği Mandeizm diye adlandırır. Sâbîi dillerindeki *nasara* (Arapça nazara [korudu, gözetti]) kökünden gelen *nasaruta*, Sâbîi literatüründe erken dönemlere ait metinlerde Sâbîilik için kullanılan ve Nasuraizm anlamına gelen bir isimdir.